ACADEMIA ROMANA.



# INSCRIPȚIUNILE

## BISERICELORŬ ARMENESCĬ

## DIN MOLDOVA

DE

EPISCOPULŬ MELCHISEDECŬ.

EXTRASŬ DIN ANALELE ACADEMIEĬ ROMÂNE, SERIA II, TOM. V, SECȚ. II:
MEMORIĬ ȘI NOTIȚIĬ.

BUCURESCI
TIPOGRAFIA ACADEMIEĬ ROMÂNE
1882

Prețulŭ 40 Banĭ.

# INSCRIPȚIUNILE

## BISERICELORŬ ARMENESCI DIN MOLDOVA.

*Domnilorŭ colegĭ,*

Inscripțiunile câtorŭ-va bisericĭ armenescĭ din Moldova facŭ o mare încurcătură în datele chronologice ale istorieĭ române ; în câtŭ uniĭ scriitorĭ aŭ ajunsŭ la conclusiunea, că Armeniĭ în Moldova arŭ fi maĭ vechĭ de câtŭ Româniĭ, adică maĭ înainte de Dragoșŭ-Vodă, întâiulŭ Domnŭ alŭ Moldoveĭ.

Opiniunea acésta o a esprimatŭ maĭ întâiŭ Nicolae Șuțulŭ, în notițele sale statistice, sub Domnia luĭ Michaiŭ Sturza. Elŭ, la pagina 50 și 51, vorbindŭ despre vechimea Armenilorŭ în Moldova, se baséză pe înscripțiunile bisericelorŭ armenescĭ din Botoșanĭ și din Iașĭ. Cea d'întâiŭ, dice, că dătéză de la 1350, éră a doua de la 1395.

Acésta a afirmat-o și D. Hâjdĕŭ, în jurnalulŭ sĕŭ, întitulatŭ «Din Moldova», anulŭ 1863, No. 2, pag. 21, unde se esprimă așa : «ceeace se sciă a bună sémă este, că, încă înainte de Dragoșŭ, acéstă poliția (Botoșaniĭ) cuprindea în sine o numerósă poporăciune arménă, etc.» Spre dovédă aduce afirmațiunile menționate ale luĭ Șuțulŭ.

Acum de curêndŭ iarășĭ amŭ găsitŭ acéstă afirmațiune :

1. Intr'unŭ articolŭ alŭ D-luĭ Xenopolŭ, întitulatŭ : «Studiĭ asupra posițiuneĭ geografice a Românilorŭ,» publicatŭ în «Convorbirile literare», anulŭ XV-lea, No. 10, broșura 1, Ianuarie, 1882. Autorulŭ dice acolo : «Din documinte și inscripțiunĭ se adeveresce ființarea

orașelorŭ Bârladulŭ, Tecuciulŭ, Galațulŭ, Botoșanii, cu multŭ timpŭ înainte de anulŭ 1360. Prin nicĭ o dovédă însă nu se lămuresce interesanta întrebare, dacă locuitoriĭ acestorŭ orașe eraŭ saŭ nu de viță română. Atâta se sciă că principele Bârladuluĭ de pe la 1134 era de némŭ slavonŭ (?), că principatulŭ sĕŭ era sub suzeranitatea regatuluĭ Galițieĭ (?), și că *biserica zidită în Botoșanĭ înainte de descălecare, în anulŭ 1354* (1), *este a uneĭ comunitățĭ armenescĭ*, două dovedĭ negative asupra esistințeĭ române.»

2. In jurnalulŭ «Timpulŭ» de la 26 Ianuarie, anulŭ presinte 1882, No. 19, pe a 4-a colónă, pag. 1, citimŭ aceeașĭ afirmațiune. Vorbindŭ de diferitele rase ale locuitorilorŭ Românieĭ, între care totŭ-d'auna se deosebesce rasa pămênténă (adică cea română), autorulŭ dice : «acésta este atâtŭ de adevĕratŭ pentru trecutŭ, în câtŭ pururea se deosebia rasa pămênténă de rasele strĕine, din care unele (*bună-óră Armeniĭ) eraŭ maĭ vechĭ în téră de câtŭ Româniĭ înșiĭ.*»

Așa dar' maĭ mulțĭ ómenĭ aĭ sciințeĭ afirmă, că Armeniĭ suntŭ maĭ vechĭ locuitorĭ în Romània, de câtŭ înșiĭ Româniĭ.

La prima vedere acéstă afirmare s'arŭ părea, că este temeĭnică, căcĭ se aduce spre susținerea eĭ o dovédă monumentală — o inscripțiune de pe o biserică, cu o dată fórte antică, de la anulŭ 1350, pe când Moldova, cum se esprimă Letopisețele, nu era încă *descălecată* de Dragoșŭ, întâiulŭ Voevodŭ alŭ Moldoveĭ.

Pe mine m'a surprinsŭ fórte acéstă afirmare. De aceea, încă de pe la 1870, amŭ căutatŭ să-mĭ capĕtŭ o lămurire despre acéstă anomalie chronologică în datele nóstre istorice. M'amŭ adresatŭ la uniĭ dintre profesoriĭ scólelorŭ armenescĭ din Bucurescĭ, Iașĭ, Romanŭ, pe unde suntŭ bisericĭ vechĭ armenescĭ, cerêndŭ notițe și esplicărĭ despre datele fundăreĭ lorŭ, despre inscripțiunĭ, despre chronologia arménă.

Étă informațiunile ce amŭ primitŭ de la deosebițĭ profesorĭ armenĭ.

(1) Autorulŭ maĭ adaogă 4 anĭ la data luĭ Șuțulŭ, când s'arŭ fi ziditŭ biserica armenéscă de la Botoșanĭ.

*A) Asupra inscripțiunilorŭ bisericelorŭ armenescĭ.*

1. Biserica armenéscă de la Botoșanĭ.

Inscripțiunea de la acéstă biserică se rapórtă numaĭ la zidirea pridvoruluĭ (antreuluĭ), care s'a adaosŭ în urmă la edificiulŭ bisericeĭ, și pórtă dată «1232». Inscripțiunea este în limba arménă, și se traduce românesce așa : «S'a ziditŭ acestŭ pridvorŭ demnŭ de laudă, în timpulŭ epitropieĭ luĭ Hagi Axentie, cu mijlócele poporuluĭ din Botoșanĭ, la anulŭ 1232.»

2. Biserica armenéscă de la Iașĭ.

Inscripțiunea armenéscă, tradusă românesce, spune următór le :

«Cu grația și cu mila luĭ Dumnedeŭ s'a fundatŭ biserica Sânteĭ Născĕtóre de Dumnedeŭ din Iașĭ prin epitropulŭ Haceĭko și părintele Iacobŭ din Gis, Hagi Marcarie din Ciuha și Hagi Grigorie. Data Armenilorŭ 844, și a Mêntuitoruluĭ 1395. Și acum s'a reparatŭ prin mâna pioșilorŭ notabilĭ, cu ostenéla și cu cheltuéla poporuluĭ întregŭ, la anulŭ 1252, și a Mêntuitoruluĭ 1803.»

Totŭ-odată D. profesorŭ Sămărcașŭ, de la care provine acéstă traducere, spune, că data arménă a ultimeĭ reparațiunĭ, arŭ fi greșită în textulŭ armenescŭ.

3. Inscripțiunea de la biserica armenéscă din Romanŭ.

«Prin grația, milostivirea și voința luĭ Dumnedeŭ, și prin alegerea atotŭ-putinteluĭ Dumnedeŭ, și întru gloria Născutuluĭ de la dênsulŭ, în aceste timpurĭ grele a alesŭ Dumnedeŭ unŭ omŭ bunŭ, numitŭ Domnulŭ Agopșa, care a ziditŭ acestŭ templu în numele Maĭceĭ Domnuluĭ, spre pomenirea sufletuluĭ sĕŭ și a soțieĭ sale Dómneĭ Mughala și a părinților sĕĭ Domnulŭ Vartan și Dolvath, și a fiilorŭ sĕĭ Dom. Vartan, Saco..... și a Domnuluĭ Donig, și a fiicelorŭ sale Melușa și Dolvath, la anulŭ 1058, Septembriŭ. Părintele Khaciandur.»

Étă avemŭ în ultima inscripțiune, o dată armenéscă cu multŭ maĭ vechiă de câtŭ cea de la Botoșanĭ. După dênsa arŭ trebui să conchidemŭ, că Armeniĭ aŭ locuitŭ în România, și orașulŭ Romanŭ a esistatŭ cu maĭ multe sute de anĭ înainte de fondarea Domniatuluĭ

saŭ Voevodatuluĭ Moldoveĭ. Dar' tótă acéstă zăpăcélă pere prin o simplă noţiune despre deosebirea ereĭ armene de cea vulgară creştină.

*B) Era armenéscă*

Profesorulŭ arménŭ de la Bucurescĭ mĭ-a comunicatŭ următórea notiţă despre era arménă :

«In anulŭ 569 după Cristosŭ, catolicosulŭ armenilorŭ Moyse II-lea a convocatŭ unŭ consiliŭ în oraşulŭ Tavin, pentru regularea calendaruluĭ armenescŭ, şi stabilirea ḑilelorŭ de sĕrbătorĭ. In acelŭ consiliŭ s'a stabilitŭ şi începutulŭ ereĭ armene, anume : de la anulŭ după Cristosŭ 551. Prin urmare era arménă este maĭ mică cu 551 anĭ, de câtŭ era creştină generală. Dec pentru a afla anulŭ ereĭ armenescĭ trebue să se sustragă din era creştină 551 de anĭ, şi diferinţa va fi anulŭ armenescŭ. Şi din contra, spre a se traduce era arménă în era creştină, trebue totŭ-d'auna a se adaoge la era arménă suma de 551 de anĭ, şi se va avea data ereĭ creştine-»

Aşa dar' datele armene din inscripţiunile bisericelorŭ armenescĭ din Botoşanĭ, Iaşĭ, Romanŭ, corespundŭ următórelorŭ date ale ereĭ de la Nascerea luĭ Cristosŭ :

Cea de la Botoşanĭ : 1232, corespunde anuluĭ de la Cristosŭ 1783.
Cea de la Iaşi : 844, « « « « 1395.
Cea de la Romanŭ : 1058, « « « « 1609.

Aceste observărĭ asupra inscripţiunilorŭ bisericelorŭ armenescĭ din ţéră, şi asupra chronologieĭ armenescĭ eŭ le-amŭ publicatŭ încă din din anulŭ 1874 în «Cronica Romanuluĭ», part. I-a, pag. 31—36. Dar' se vede că ele n'aŭ ajunsŭ la învĕţaţiĭ noştri, carĭ continuă, precum vedemŭ până astă-ḑĭ, vechia eróre despre vechimea esagerată a Armenilorŭ în România. De aceea propunŭ onorabileĭ Academiĭ, în interesulŭ istorieĭ nóstre naţionale :

1) A regula, ca să se adune fac-simile de pe tóte inscripţiunile de pe zidurile bisericelorŭ armene a) de la Sucéva, vechia capitală a Moldoveĭ, b) de la Botoşanĭ, c) de la Iaşĭ, d) de la Romanŭ, şi de la alte vechĭ biserici armenescĭ existinte în ţéră.

2) Acele inscripţiunĭ să se supună unuĭ studiŭ, şi resultatele istorice, carĭ s'arŭ dobândi, să se publice în analele Academieĭ, spre a se sci de ceĭ interesaţĭ de istoria ţěreĭ, şi spre a se evita o greşélă bătětóre la ochĭ, în care cadŭ până acum uniĭ dintre scrutatoriĭ antichităţilorŭ şi aĭ istorieĭ nóstre naţionale.

Prin acésta s'arŭ putea maĭ bine fixa şi epoca primeĭ venirĭ a Armenilorŭ în ţéra nóstră. Istoriciĭ spunŭ, d. e. Engel (Aeltere Geschichte der Moldau. Halle 1804. S. 121), că prima emigraţiune a Armenilorŭ în Moldova, a urmatŭ sub Alexandru celŭ Bunŭ, în anulŭ 1414, în numěrŭ ca la 3000 familiĭ. Éră din inscripţiunea bisericeĭ armene de la Iaşĭ, pe câtŭ sciŭ până acum, se constată, că eĭ eraŭ veniţĭ acolo înainte de Domnia luĭ Alexandru celŭ Bunŭ, căcĭ în anulŭ 1395, eĭ ş'aŭ ziditŭ acolo o biserică. Data acésta din urmă corespunde şi cu definitiva surpare a Statuluĭ arménŭ din Asia, care la finele véculuĭ alŭ XIV-lea a perdutŭ şi cea din urmă umbră a sa de independinţă, şi a cădutŭ sub jugulŭ dominaţiuneĭ ceĭ tiranice a Turcilorŭ, ceea-ce a motivatŭ emigraţiunile Armenilorŭ în Statele Europeĭ : Rusia, Polonia, România, etc.

Dacă se va constata, că în adevěrŭ biserica arménă din Iaşĭ este zidită la 1395, atuncĭ se va dovedi, că Iaşiĭ aŭ existinţă maĭ vechiă, de câtŭ data fundăreĭ, ce -ĭ daŭ uniĭ scriitorĭ, d. e. Vorniculŭ Urechiă, care lasă a se înţelege, că Iaşiĭ s'arŭ fi fundatŭ (descălecatŭ) de Stefanŭ celŭ Mare, după învingerea Cazacilorŭ la Nistru (în anulŭ 1475) (Letop. t. I, pag. 129). Acésta o afirmă şi Cantemir în Descrierea Moldoveĭ, cap. IV, unde face descrierea Iaşilorŭ.

Armeniĭ, ca comercianţĭ, se stabiliaŭ totŭ d'auna prin têrgurĭ şi oraşe. Prin urmare, décă Armeniĭ s'aŭ aşedatŭ în Iaşĭ pe la finele véculuĭ alŭ XIV-lea şi ş'aŭ ziditŭ acolo biserică, trebue încă pe atuncĭ să fi esistatŭ acolo, celŭ puţinŭ unŭ têrgŭ.

---

CONȚINUTULŬ ANALELORŬ ACADEMIEÏ ROMÂNE
SERIA II. TOM. V, SECȚ. II.

1. Puiu. Legendă . . . . . . . . . . . . . . . de *Carmen Sylva.*

2. Biografia prea Sânțituluĭ Dionisie Romano, Episcopulŭ de Buzeŭ . . . . . . . . . . . . . . . . . . . de *P. S. Ep. Melchisedecŭ.*

3. Inscripțiunile bisericeĭ Armenescĭ . . . . . . de *acelașĭ.*

4. Cercetărĭ asupra mineralelorŭ din Masivulŭ de la Broscenĭ . . . . . . . . . . . . . . . . . . . de *D-lŭ P. Poni.*

5. Cromatica poporană Română, discursŭ de recepțiune . . . . . . . . . . . . . . . . . . . de *D-lŭ Marian.*

6. Rĕspunsŭ la acesta . . . . . , . . . . . . de *D-lŭ B. P. Hasdeŭ.*

7. Consideratiunĭ geologice asupra albieĭ Dâmboviței, de *D-lŭ Gr. Stefanescu.*

8. Meteorolitulŭ de la Mocĭ, în Transilvania . . . de *acelașĭ.*

9. Considerațiunĭ relative la Studiulŭ esperimentalŭ alŭ mișcăreĭ apeĭ în canale descoperite și la constituțiunea intimă a fluidelorŭ . . . . . . . . . . . . . . . de *D-lŭ S. Haret.*

10. Notițe biografice asupra vieței și activităței decedatuluĭ Membru alŭ Academieĭ Române, Andrei Moccioni, de *D-lŭ Babeșiŭ.*

11. Óre carĭ dispozițiunĭ nouĭ din Cabinetulŭ de fisică alŭ Universității din Bucurescĭ . . . . . . . . . de *D-lŭ Em. Bacaloglu*

12. Geografia botanică a Dobrogeĭ . . . . . . de *D-lŭ Dr. Brandza.*

13. Darea de sémă de mișcarea istorică-esternă, cu referință la Românĭ . . . . . . . . . . . . . . . de *D-lŭ V. Maniu.*

14. Comunicare de documente vechĭ . . . . . de *D-lŭ D. A. Sturdza.*